

Keld Buciek
"Kulturarv –
Integration, landskab og nationale identiteter"

ur

Lars-Eric Jönsson, Anna Wallette & Jes Wienberg (red.)
Kanon och kulturarv: historia och samtid i Danmark och Sverige
(2008)

Serie: Centrum för Danmarksstudier nr 19, ISSN: 1651-775X

Upplaga för elektronisk publicering för forsknings-, utbildnings- och
biblioteksverksamhet och ej för kommersiella ändamål.

Publicerad med tillstånd från Makadam förlag.

Tryckt utgåva finns i bokhandeln:

ISBN 978-91-7061-0509

Makadam förlag, Göteborg & Stockholm

www.makadambok.se

Edition to be published electronically for research, educational and library needs
and not for commercial purposes.

Published by permission from Makadam Publishers.

A printed version is available through book stores:

ISBN 978-91-7061-0509

Makadam Publishers, Göteborg & Stockholm, Sweden

www.makadambok.se

Denna Creative Common-licens betyder att du som använder verket måste erkänna
ovanstående som upphovs personer; att spridning av texten är tillåten, men endast
i icke-kommersiella sammanhang; att verket inte får bearbetas.

KULTURARV – INTEGRATION, LANDSKAB OG NATIONALE IDENTITETER

Keld Buciek

I denne artikel vil jeg forsøge at etablere en nøgle til at åbne ejerskabsproblematikken i kulturarvsbegrebet. Ud af denne åbning træder dels en række re-aktualiseringer af nationalistiske positioner og dels identitetspolitiske projekter knyttet til nye medproducerer af kulturarven. Jeg vil forsøge at vise, hvorledes landskab, identitet og kulturarv sammenvæves i nationale projekter af forskellig karakter, og hvilke inkluderende og ekskluderende elementer som nye befolkningsgruppers erindringsarbejde giver anledning til at beskæftige sig med.

Jeg vil i diskussionen trække på to nyligt udførte undersøgelser: den ene baseret på feltarbejde i byen Frederiksværk i Nordsjælland, kendt som den ældste industriby i Danmark, den anden baseret på studier af kulturarv og diasporaidentiteter i Tyskland, Sverige, Danmark og England.¹ De to undersøgelser repræsenterer henholdsvis et begrebsmæssigt udgangspunkt i kulturmiljø og i hukommelsesarbejde, men kredser begge om spørgsmål som: Hvem ejer kulturmiljøet? Hvis kulturarv drejer det sig om? Har nye befolkningsgrupper en kulturarv? Er indvandrergruppers relative usynlighed i kulturarvsfeltet bevidst valgt eller resultat af eksklusionsprocesser knyttet til kulturarv?

Nogle af kulturarvsbegrebets store problemer er på den ene side dets analytiske blindhed over for sociale og kulturelle forskelle både lokalt, regionalt og nationalt og på den anden side dets anvendelse til inklusion og eksklusion. Ligeledes synes begrebet blindt over for kønsmæssige, klassemæssige og etniske forskelle. Det er om denne

---

1. Keld Buciek, Jørgen Ole Bærenholdt & Kristine Juul, »Whose Heritage? Immigration and Place Narratives in Denmark«, *Geografiska annaler* 88B (2), 2006, s. 185–97. Keld Buciek & Kristine Juul, »We are here, yet we are not here – The heritage of excluded groups«, *Ashgate Research Companion to Heritage and Identity*, red. Brian Graham & Peter Howard, London 2008.

problematik, de ovenfor nævnte undersøgelser drejer sig. Når der spørges om, hvem der ejer kulturarven, kan dette forstås på flere måder – dels helt konkret, hvor f.eks. forholdet mellem den private ejendomsret og almenhedens interesse er noget af det mest aktuelle, men også noget af det mindst belyste i kulturmiljø- og kulturarvsdebatten, og dels i relation til, at man i stigende grad må forholde sig skeptisk til at tale om kulturarv som 'danskernes fælles erfaring' eller 'vores kollektive praksis'. Jeg vil derfor problematisere det 'vi', som alt for ofte tages for givet. Som konsekvens af den stigende interesse for egen kulturarv og det store 'erindringsarbejde' – som jeg her vælger at kalde det – der knytter sig hertil, er en række ellers marginaliserede erindringsprojekter dukket op igen i mange europæiske lande. Jeg vil nu se nærmere på nogle af disse erindringsprojekter, eller måske mere præcist *hjemstavnsprojekter*, hvoraf nogle er uglesete og tidligere politisk ukorrekte identitetsprojekter. Først vil jeg undersøge et af Europas mest kendte erindringsprojekter, nemlig det tyske hjemstavnsprojekt. Et projekt, der på godt og ondt forholder sig direkte til forholdet mellem forskellige grupper kulturarv.

'Haus der vielen Nationen'

I Tyskland har det som bekendt været vanskeligt at diskutere hjemstavns/'heimat' i mange år. Begrebet har været så forbundet til det nazistiske projekt, at kun få har fundet anledning til at gå i dybden med det, selvom projekter som f.eks. den tyske filminstruktør Edgar Reitz's *Heimat* allerede i 1984 udfordrede diskussionerne. Imidlertid synes denne tilbageholdenhed under forandring. I dag har ca. 10 % af den tyske befolkning ikke tysk pas, og Tyskland er i høj grad blevet et indvandringsland. Ved genforeningen regnede man med, at op mod en tredjedel af Vesttysklands befolkning var tilvandrede. Denne udvikling har betydet, at der for en lang række nye tyskere har meldt sig et behov for en eller anden form for erindringsarbejde.

I 2005 lancerede det tyske magasin *GEO*, som er en slags tysk parallel til *National Geographic*, et stort temanummer med titlen »Heimat – Warum der Mensch sie wieder braucht«. ² Af magasinets ca. 190 sider beskæftiger mere end 60 sider sig i såvel billede som tekst med hjemstavnstemaet. I det redaktionelle forord kommer den mangeårige tyske ambivalens over for at beskæftige sig med begrebet tydeligt frem, men begrundelsen for igen at åbne en diskussion af hjemstavnsidéen etableres med en eksplicit begrundelse i tilstedeværelsen af nye, etniske hjemstavnsprojekter i en moderne tysk kontekst.

2. »Hjemstavns – hvorfor mennesket igen har behov for den«, *GEO*, nr. 10, oktober 2005.

Temanummeret om hjemstavnen er interessant, fordi ambivalensen i denne type erindringsprojekt her kommer så tydeligt frem. Det gælder ikke mindst i forhold til måden, hvorpå projektet tematiseres. Her er billedsiden især interessant: Allerede forsiden af magasinet introducerer en bemærkelsesværdig tematik. På forsidens dominerende foto sidder to mennesker på en bænk under et stort egetræ. Dette må give anledning til en ikonografisk inspireret analyse af *GEO's* projekt, for egetræet er nemlig næppe tilfældigt valgt: I Tyskland udviklede der sig gennem 1600- og 1700-tallet en idé om en særlig germansk folkekarakter, formet som kontrast til og i forhold til en italiensk/romersk kultur, og som i sin konstruktion af denne folkeligheds oprindelig benyttede landskabselementer aktivt. Således blev koblingen romersk-by-oliventræ sat op imod germansk-skov-egetræ, og skoven og især egetræet blev dyrket som selve essensen af 'Germania'.³ Fortællinger om, hvorledes romerne netop i de teutonske skove blev bremset i deres vej nordpå, blev således etableret som identitetsskabende kollektive erindringer i det tyske nationale projekt.

Egetræet indgår i flere landes nationalikonografi.⁴ I Danmark kendes egetræet fra mange sammenhænge, bl.a. optræder det som stærkt symbol i den sønderjyske slagsang »Det haver så nyligen regnet«, hvori linjen »mangen eg er for uvejret segnet, men endda er vi frejdige i hu« signalerer en særlig sønderjysk sejhed. Ironisk nok er det dog især 'De slesvig-holstenske Dobbeltege', der påkalder sig opmærksomhed i spørgsmålet om national identitet. Symbolet med de to sammenvoksede egetræer blev et markant indslag i den slesvig-holstenske enhedskamp, men det er basalt set det amerikanske frihedstræ, der efter en tur forbi den franske revolution fint passer ind i det politiske projekt med at fastholde Slesvig og Holsten »Up Ewig Ungedeelt«.⁵ I slagsangen »Schleswig-Holstein Meerumschlungen« kobles almuens tro på det gode varsel, som udspringer af sammenvoksede planter, med det nye revolutionære frihedstræssymbol.⁶ Træplantningsprojekter blev fra tysk side iværksat i såvel 1848 som i perioden 1864–1920 i det besatte Nordslesvig især ved og omkring officielle bygningsværker, men ikke mange dobbeltege overlevede de dansksindedes hærværk mod træerne. Interessant nok blev tvillingegetræer, som rykkes fra hinanden, efter 1864 et symbol, ikke på det slesvig-holstenske spørgsmål, men på kongerigets og Sønderjyllands brudte forbindelse.⁷ De samme landskabselementer kan altså indgå i modstanderes politiske

3. Simon Schama, *Landscape and Memory*, London 1995, s. 103.

4. Teksten i dette afsnit er baseret på dele af Keld Buciek & Tina Hansen, »Landskabet som samfundsmæssig forestilling«, *Nordisk samhällsgeografisk tidskrift*, nr. 31, 2000, s. 59–74.

5. Inge Adriansen, *Fædrelandet, folkeminderne og modersmålet*, Sønderborg 1990, s. 176.

6. *Ibid.*, s. 175.

7. *Ibid.*, s. 176.

projekter. Den væsentligste pointe er imidlertid, at de fleste erindringsprojekter indeholder og gør brug af landskabslementer.

Trods den tilsyneladende bevidste brug af et gammel hjemstavnsikon, er temanummeret af det tyske magasin *GEO* sig yderst bevidst om hjemstavnsbegrebets problematiske status. Det forsøger at positionere sig mellem en skeptisk holdning til hjemstavn og et hensyn til læsernes legitime behov for stedsidentitet, bl.a. med lancering af en fotokonkurrence: »Schicken Sie uns Ihr schönsten Heimat-foto – dann schicken wir Sie nach Venedig!«⁸ – et i sig selv interessant projekt, ikke mindst i lyset af det germaniske identifikationsprojekts forhold til den romerske/italienske kultur. Samtidig etableres en kritisk distance til en række minoritetsgruppers hjemstavnspolitiske projekter, herunder især neo-nationalistiske grupper. Som redaktøren (Peter-Matthias Gaede) udtrykker det: »Heimat is schwierig. Mehr denn je. Die Suche nach ihr. Und das Finden.«⁹ Den grundlæggende figur, *GEO* anvender til fortolkning af den stigende interesse for hjemstaven, knytter sig til globaliseringen: »es wächst, als purer Reflex auf die Globalisierung«.¹⁰ I såvel det redaktionelle forord som i behandlingen af temaet i artiklerne anskues problemstillingen i et tabsperspektiv: »es bleibt im Kern eine defensive, eine Bewahrungs- und Angstkategorie. Es handelt von Verlust.«¹¹ Og heri ligger faktisk også *GEO*'s begrundelse for behandlingen af begrebet: I en tid med store sociale omvæltninger tilbyder heimat-begrebet sig som en hjælp til menneskers forståelse af deres egen lokalt-globale historie og som en hjælp til at genfinde deres egen plads i verden.¹²

Hvad er det så for projekter, der fremhæves via genlanceringen af hjemstavnsbegrebet? Ja, det er faktisk i stor udstrækning marginaliserede gruppers identitetspolitiske projekter. Der er tale om tyrkiske hjemstavnsprojekter i Tyskland, om kinesiske immigranter i Ungarn, om tvangsflyttede tyskere fra Polen, om den frisiske minoritetskultur, om pakistanske og afghanske internetbaserede fællesskaber i Tyskland, om lokales kamp mod store industriforetagender, om jøder i Tyskland i dag, om tabt og genfundne arbejderkultur i kulindustrien, om russiske kunstnere i Berlin og om neo-nazistiske gruppers brug af mindesmærker. Blandt de vægtigste artikler i magasinet finder man artikler om gæstearbejderes kulturarv og om forholdet mellem hus-hjemmet (hvor man bor) og hjem-længslen (hvortil man længes). Billedsiden til sidstnævnte artikel

8. »Send os Deres bedste ferie billede, så sender vi Dem til Venedig!«

9. »Hjemstavn er vanskelig. Mere end nogen sinde. Både savnet efter den og at finde den.« *GEO*, nr. 10, 2005, s. 3.

10. »Den vokser som en direkte afspejling af globaliseringen«.

11. »Det er grundlæggende en defensiv bevarings- og angstkategori. Det handler om tab.«

12. *GEO*, nr. 10, 2005, s. 103.

er interessant: En række i Hamborg boende familier er repræsenteret med fotografier af dem siddende i dagligstuen i deres hjem omgivet af, hvad man må formode er deres vigtigste artefakter: familiefotografier, souvenirs, figurer, porcelæn og ikoner fra hjemlandet samt i de fleste tilfælde store musikanlæg og/eller store fjernsyn. Alle familier er fundet i én ejendom i Hamborgs centrum og repræsenterer for *GEO* det tyske samfund i dag, nemlig 'ein Haus vielen Nationen' («es gibt vermutlich schon eine ganze Menge solcher Häuser bei uns»¹³). Familierne kommer fra Afghanistan, Tyrkiet, Kap Verde, Rusland, Bosnien-Herzegovina samt fra områder i det nuværende Tyskland. De etnisk tyske beboere i ejendommen udtrykker deres hjemstavslængsel i forhold til savnet af barndommens nærhed til havet eller barndommens mad, men længslen er ikke dominerende – de har hjemme i Hamborg. For de 'nye tyskere' stiller sagen sig naturligvis noget anderledes og flertydigt. I de fleste tilfælde er hjemlandet forbundet med tab, sorg og flugt, mens Tyskland står for sikkerhed: »Jedes Mal, wenn ich Bilder aus der Heimat sehe, denke ich: Gott sei Dank sind wir jetzt in Deutschland [...]. Heimat [...] bedeutet [...] keine Angst haben«¹⁴ siger Djamala fra Afghanistan. Positive erindringer udtrykkes imidlertid også hos alle de nye tyskere ved hjælp af begreber knyttet til tabte landskaber, hjemstavns klima eller madkultur/cafékultur. Bemærkelsesværdigt udtrykker flere et enslydende ønske om at blive begravet i hjemstavnen.

Alle disse familier udtrykker direkte deres status som marginale på den ene eller den anden måde, og alle adresserer de direkte forholdet til majoritetskulturen, om ikke andet så i forhold til sproget: »Fremd fühle ich mich nur manchmal, wenn ich nicht das richtige deutsche Wort finde«¹⁵ siger Zineta fra Bosnien. Et samlet billede af disse gruppers kulturarv lader sig af indlysende grunde ikke tegne, men der kan på baggrund af den ovenstående gennemgang alligevel udtrækkes nogle temaer til videre behandling: Glemsel er som bekendt en integreret del af erindring. For at erindring kan have mening, må vi glemme det meste, vi har oplevet. Alene glemsel gør os i stand til at give erindringen mening og betydning.¹⁶ Erindringen om en given hændelse eller oplevelse eksisterer som narrativ, men er ofte kontekstualiseret via nogle artefakter. Hvad der er tilbage af den oprindelige oplevelse, er altså stærkt reduceret, så kollektiv erindring må betragtes som et resultat af en enorm selektions- og eksklusionsproces.¹⁷ En proces,

13. 'Et hus af flere nationer'. »Formodentlig findes der allerede ganske mange sådanne huse hos os.«

14. »Hver gang jeg ser billedet fra hjemstavnen, tænker jeg: Gud ske tak og lov, at vi nu er i Tyskland. Hjemstavn betyder ikke at føle angst.« *GEO*, nr. 10, 2005.

15. »Jeg føler mig kun fremmed, når jeg ikke kan finde det rigtige ord på tysk«. Ibid.

16. Anette Warring, »Kollektiv erindring – et brugbart begreb?«, *Erindringens og glemslens politik*, red. Bernard Eric Jensen, Carsten Tage Nielsen & Torben Weinreich, Roskilde 1996.

17. Ibid.

der foretages af såvel minoritets- som majoritetskulturen. Hvad der rent faktisk manifesterer sig fysisk som middel til at hænge denne erindringsproces op på, synes for de her behandlede grupper at være monumenter, der 'erindrer' om overvindelsen af en geografisk afstand. Hjemmet bliver for disse grupper til et erindringssted qua de genstande, der symboliserer forholdet mellem det gamle og det nye hjem. På den baggrund kunne man foreslå begrebet 'afstandsmonument' som et udtryk for marginaliserede gruppers kulturarv. Hvor majoritetskulturen oftest manifesterer sin kulturarv via 'be-givenhedsmonumenter' såsom mindesten, slagmarker og bygninger, så er kulturarven for grupper, som de her omtalte, ofte manifesteret i artefakter, der erindrer om rejsen.

Lad os nu kigge på Danmark, hvor forskellighederne i samfundets mange erindringsprojekter, i modsætning til det tyske eksempel, er blevet nedtonet til fordel for det homogeniserende element.

Kulturkanon som fællesprojekt?

På billedet ses en afslappet, dansk konservativ kulturminister, Brian Mikkelsen, foran et abstrakt landskab og klassiske stykker dansk design. Ironisk nok sidder han ved en lampe af designeren Poul Henningsen, der som erklæret kulturradikal er del af den nuværende regerings ideologiske fjendebillede, samt en skål af dansk-tyrkeren Alev Ebüzziya Siesbye, mens han taler om den danske kulturkanon. Billedet er taget fra den officielle film, der blev lavet ved udgivelsen af det danske kanonprojekt, hvor kulturministeren bedyrer, at kanonprojektet ikke handler om et nationalistisk projekt, men blot skal ses som et inspirationsgrundlag, en invitation (en 'øjenåbner') til videre fordybelse.

Både ministeren og overformanden for kanonudvalgene har flere gange bedyret, at der ikke er en opdragende eller docerende hensigt med kanonprojektet. Alligevel skal kanonen bruges i skolerne »som opsamling på indlæringen af dansk kultur«, som Brian Mikkelsen formulerer det i filmen. En gennemgang af ministeriets brug af de kanoniserede værker viser da også, at de indsættes i en nationalistisk kulturpolitik. Det er særlig tydeligt, når man kigger på landskabsopfattelsen i kanonregi. Lad os se på nogle af de danske kanoneksempler.

Naturligvis vil et dansk kanonprojekt inkludere guldaldermalerne. Næppe nogen anden tids repræsentationer har formet eftertidens forestillinger i en grad som perioden 1800–1860, og det i en sådan grad, at det sikkert vil kunne påvises, hvorledes den konkrete areal-planlægning over 100 år senere udformes i overensstemmelse med de forestillinger om 'det rigtige danske landskab', som guldalderens malere etablerede.

Brian Mikkelsen fra den dvd der følger den officielle bogudgivelse om kulturkanonen i Danmark.

Grundtanken i 'guldalderprojektet' kan formuleres som: Der findes en faktisk sammenhæng mellem et folks fortid og nutid samt mellem landskab og natur og et folks karakter. At kanonisere er dermed også immanent i guldalderprojektet, i den forstand at de pågældende guldalderkunstnere næppe ville være slået igennem, hvis ikke de havde fulgt de 'regler' – kanon betyder som bekendt regel – som bestemte indholdet i deres værker. Regler, der faktisk blev undervist i på Kunstakademiet under bl.a. C. W. Eckersbergs ledelse. Reglerne kunne angå brug af kæmpehøje, kirker, komposition, specifikke temaer mv. i værkerne – uden hvis tilstedeværelse kunstneren ikke kunne forvente at komme på Charlottenborg, den tids fornemste eksponeringsplatform.

Politisk-nationale kontroverser griber ofte ind i spørgsmålet om, hvem der ejer landskabets repræsentationer. To år efter at den holstenske og dermed formelt danske

Efterårsmorgen ved Sortedamssøen, 1838, malet af Christian Købke (1810–1848). Udsigt mod datidens København i baggrunden. Ny Carlsberg Glyptotek, København.

maler Louis Gurlitt var blevet udnævnt til ridder af Dannebrog i 1847, blev bl.a. hans landskabsmalerier fjernet fra Det kongelige Billedgalleri. Han blev ellers regnet for en af de bedste skildrere af det danske landskab,¹⁸ og han var medlem af Kunstakademiet i København. Han faldt imidlertid i unåde på grund af det stadigt tiltagende modsætningsforhold mellem dansk og tysk i perioden fra slutningen af 1830'erne, udspillet over forholdet mellem Slesvig og Holsten. Her valgte han frihedskæmpernes – set fra en dansk synsvinkel: oprørernes – side i 1848. Landskabsmaleriet var da for længst blevet et instrument i den nationale ideologis tjeneste. Skønt Gurlitt opfattede sig som dansk og under et besøg i München i 1839 skrev til sine forældre i Altona i Holsten (på tysk):

18. Mest kendt er nok hans panorama over Møns Klint fra 1842.

19. Alle oplysninger om Gurlitt stammer fra Kasper Monrad, »København–Dresden tur/retur«, *Under samme himmel – Land og by i dansk og tysk kunst 1800–1850*, København 2000.

endte han med at slå sig ned i Berlin. Pointen her er altså, at landskabet ikke er en uskyldig, neutral ting at beskæftige sig med, men er indvævet i politiske, kulturelle og sociale diskussioner, bl.a. om det nationale.²⁰

Også 'dødslandskaber' spændes i kanoniseringen for den nationale vogn. Kirkegårdsanlægget Mariebjerg i Gentofte, anlagt omkring 1925, er udvalgt som del af en arkitekturkanon, men hvor kanonudvalgets eget argument kredsedes om 'den demokratiske gravplads', fremgår det på Kulturministeriets hjemmeside, at der her er tale om »*Danmark i koncentrat*: Træer, planter og buske bruges til at skabe en lang række adskilte 'gravrum' med hver deres helt forskellige udtryk – fra det meget plejede til det skovagtige. Hvert rum indeholder en fortolkning af *karakteristiske dele af det danske landskab*. Her er grøftekanter, små blomsterenge, skovlysninger, marker, bevoksede skrån timer osv.«²¹

Et lignende eksempel udgør Dyrehaven, det berømte parkområde lige nord for København. Kanonudvalget gav bl.a. følgende begrundelse for at udvælge dette område: »I midten af 1800-tallet gennemgik Danmark en bølge af national identitetsfølelse, og et af de synlige resultater er Jægersborg Dyrehaves omdannelse fra 1700-tals jagtpark til det moderne borgerskabs park. Danmark har baseret en stor del af sin kulturelle identitet på dyrkningslandskabet.«²² Udvalget etablerer her en 2. ordens iagttagelse, men bemærk forskellen mellem denne begrundelse og det følgende uddrag, der stammer fra Kulturministeriets hjemmeside: »Dyrehaven med dens egetræer, kronvildt og småsøer har lige siden repræsenteret *et danmarksbillede*, som mange opfatter som *noget af det mest ægte danske*, og som talrige malere og digtere har skildret gennem tiderne.«²³ Kanoniseringen bruges altså som en essentialistisk fastsættelse af det nationale karakter.

Men er der grund til bekymring; er det ikke bare en uskyldig national stolthed, som her kommer til udtryk via det danske kulturministeriums hjemmesider? Næppe, og man kan faktisk på baggrund af historisk erfaring udpege nogle faresignaler. Når kulturarv og kulturmiljø anvendes til at påstå:²⁴

- at der findes en *enhed* mellem menneske og omverden
- at mennesker og omverden har en fælles *oprindelse*
- at denne enhed og denne oprindelse er *naturlig*

---

20. Buciek & Hansen.

21. Jeppe Villadsen, »Den moderne gravplads«, www.kulturkanon.kum.dk, d. 5/4 2007, min fremhævelse.

22. Kanon for arkitektur, »Dyrehaven, Jægersborg, København, 1846«, www.kum.dk/sw34142.asp.

23. Jeppe Villadsen, »Borgerskabets grønne paradisi«, www.kulturkanon.kum.dk, d. 29/8 2007, mine fremhævelser.

24. Efter Svend Erik Larsen, »Landskab, hjemstavn, historie«, *Hjemstavn – Studier i det regionale betydning i kultur og kunst*, red. Karen Elberg & Jørn Guldberg, Odense 1997.

Og når sådanne funktioner samles og dermed forstærker hinanden, bliver kulturmiljøet, landskabet, eller hvad vi nu vælger at betone, til en konstruktion, der skjuler lige så meget, som den viser. Der etableres det, som Svend Erik Larsen engang har kaldt et stykke omverdensretorik.²⁵ Problemet er, at de tre ovenstående pinde jo tilsammen sammenfatter en stor del af nazitidens ideologi. Vi kan altså ikke tillade os at betragte denne brug af kulturarven som et uskyldigt foretagende.

Nu kunne man så spørge: Når kulturarvens kanonisering virker så nationalt sam-lende, kunne den så ikke tænkes at have en integrativ effekt for flere befolkningsgrup-per? Dette spørgsmål kredser den følgende diskussion om.

Industrikultur som mindesmærke for os, for dem eller for alle?

Byen Frederiksværk er en interessant case,²⁶ fordi byen forbinder to væsentlige ele-menter. For det første er Frederiksværk, som udtrykt af Thomas Højrup, et 'Denkmal',²⁷ forstået som en påmindelse om afgørende erfaringer det danske samfund har opnået gennem historien. Her er et meget tydeligt eksempel på en helhed, der kan fortælle om menneskets interaktion med de fysiske omgivelser til forskellige tider, således som et kulturmiljø fastsættes i litteraturen.²⁸ For det andet udfordrer Frederiksværk som ek-empel netop selvsamme forståelse af kulturmiljøets dannelsesmæssige effekt, fordi det markante gæstearbejderindslag i byens historie sætter spørgsmålstegn ved de kollektive værdier, der er en konsekvens af at se kulturmiljøet som led i en national selvforståelse. Med andre ord udfordres 'danskernes fælles erfaring', det 'vi', som ofte tages mere eller mindre for givet i bestemmelsen af kulturmiljøet.²⁹

Frederiksværk betragtes som Danmarks første egentlige industriby.³⁰ Industri-

25. Svend Erik Larsen, *Naturen er ligeglad – naturopfattelser i kulturel sammenhæng*, København 1996 og Larsen, »Landskab, hjemstavn, historie«.

26. Behandles i Buciek, Bærenholdt & Juul.

27. Thomas Højrup, *Dannelsens dialektik – Etnologiske udfordringer til det glemte folk*, København 2002.

28. Se f.eks. Nicolai Carlberg & Søren Møller Christensen, »Kulturmiljø – mellem forskning og politisk praksis«, *Kulturmiljø mellem forskning og politisk praksis*, red. Nicolai Carlberg & Søren Møller Christensen, København 2003.

29. Thomas Højrup har udgivet to versioner af denne tankegang. Den ene i bogen *Dannelsens dialektik*. Den anden bearbejdede og længere version er »Fra erindring til erfaring i Danmarks kulturarv og kulturmiljø« i *Kulturmiljø mellem forskning og politisk praksis*. Begge versioner er baseret på et seminar om kulturmiljø, som afholdtes på Institut for Arkæologi og Etnologi i 2001. Her kom der tydeligvis ganske forskellige fortolkninger af kulturmiljø og modsætninger mellem essentialistiske og konstruktivistiske positioner til udtryk, hvilket man kan se i både Højrup, »Fra erindring til erfaring«, og i Eske Wohlfahrt, »Kulturmiljø – landskabelig realitet eller kulturel konstruktion?«, *Kulturmiljø mellem forskning og politisk praksis*, red. Nicolai Carlberg & Søren Møller Christensen, København 2003.

30. Først og fremmest er byens udvikling knyttet til våbenindustriens udvikling i Danmark (såvel krudtpro-

historien har afsat en række markante kulturhistoriske 'fodspor' i det kulturlandskab, Frederiksværk i dag udgør. Omkring disse 'fodspor' udspiller der sig mere eller mindre åbne kulturkampe, ikke ulig dem, som Mitchell har beskrevet i lignende miljøer i industrielle landskaber i England og USA.³¹ Kampe, der her tydeliggøres af det markante gæstearbejderindslag i byens sociale sammensætning. Gennem byens historie har svenske, norske, franske, tyske, irske samt ikke mindst jugoslaviske og pakistanske arbejdere gennem kortere og længere tid sat deres præg på byen. De jugoslaviske og pakistanske præg er imidlertid ikke særlig tydelige. Det er nemlig karakteristisk for industrihistorien i og omkring Frederiksværk, at jugoslavernes og i endnu højere grad pakistanernes historie, når den overhovedet fortællendes, meget sjældent fortællendes af grupperne selv. Indvandrer-kulturen er altså ret fraværende i et kulturmiljø, som ellers historisk set har indvandring som forudsætning, og netop derfor er det vigtigt at tydeliggøre og vise, at der i den samme rumlige realitet findes flere historier forankret.³²

De visuelle, kulturhistoriske fodspor, som den industrielle udvikling i Frederiksværk har afsat, er naturligvis primært fabrikker, kanaler, boliger, havneanlæg og infrastruktur. Kobbervalseværket er i dag helt forsvundet, andre anlæg er rekonstruerede som kulturminde, og andre igen er stadig i brug, eventuelt med en ændret funktion. Disse visuelle, fysiske spor er ikke her interessante i sig selv, men de er centrale elementer i de fortællinger, som er mulige at etablere omkring kulturmiljøet i og omkring det erfaringsrum, som Frederiksværk udgør.

Beretningerne fra gæstearbejderne handler i høj grad om arbejdet og arbejdspladsen, og ikke mindst de jugoslaviske arbejdere erindrer ofte det hårde fysiske arbejde, de udførte på arbejdspladserne, som her fra Stålvalseværket:

Så tog man nogle prøver i delsaksen, de prøver faldt ned på et bånd, og det røg ud til to mand, der arbejdede i skrothullet, det kaldte vi det. De to mænd tog sig af de prøver og det skrot, som havde sat sig fast; det var meget tungt arbejde, og det var hovedsageligt jugoslaver, som lavede det. Det med at arbejde i kraner og sådan, det var først senere [...], men ellers var alt det hårde arbejde, det var dem [indvandrerne], der udførte det. (Interview med jugoslavisk mand, nu dansk statsborger, januar 2005)

---

duktion som kanonstøberi), men senere gav dette grundlag for anden jernindustriel udvikling i form af støberier, valseindustri, maskinindustri, emaljeringsindustri og kakkelovnsfabrikation. Frederiksværks historie inklusive de store metalvirksomheder De Kgl. Støberier, Kobbervalseværket, Anker Heegaard/DFJ, Det Danske Stålvalseværk samt Hærens Krudtværk, Dan-Arms og en lang række følgeindustrier har været og er præget af de globale teknologiske, markedsmæssige og miljømæssige forandringer gennem de sidste par hundrede år. Denne historie skal ikke fortælles her.

31. Don Mitchell, *Cultural Geography. A Critical Introduction*, London 2000.

32. Carlberg & Christensen.

Før kunne man klippe dobbelt så meget som i dag på en hel vagt. Jo kortere stykkerne er, jo bedre kan de glide ned af slisken uden at sætte sig fast. Det var jo det, der var problemet; du gik i en sådan akavet stilling og prøvede at fjerne skottet. Du kunne ikke stå oprejst, du skulle bukke dig og med den ene hånd støtte, så du ikke faldt ned, og med den anden så hale skrottet op og så smide det ned igen. Det var meget hårdt. Du kunne også blive sat til at feje glødeskaller op, og glødeskaller indeholder jo mangan. Det filter du havde, jeg kan huske, efter bare en halv time var det helt sort, og mange dage efter havde man sort slim. Da jeg rejste, var jeg bare så glad og sagde til mig selv: jeg skal aldrig nogensinde på stålværket. Min søn er arbejdsløs nu, og de har lige ansat folk derude, jeg sagde: min søn skal ikke arbejde derude, så vil jeg hellere arbejde for ham, indtil han finder et job, der er forsvarligt. (Interview med jugoslavisk mand, nu dansk statsborger, januar 2005)

Den jugoslaviske fortælling³³ om livet i Frederiksværk udspiller sig en række steder og i en række mellemrum. Det gælder for alle indvandrergrupper i byen, at disse mellemrum ofte sættes ind i danske fortællinger. Således bliver fortællingen om den pakistanske gruppe f.eks. bundet op territorielt såvel som eksotisk:

Vi fik også nogle pakistanere, de var knagme dygtige, men de spiste hunde. De fangede hundene og grillede dem nede i skoven. Da jeg kom ned en dag, havde de flået tre hunde, spist kødet og hængt skindene op. Man [fagforeningen] fik så forklaret dem, at det måtte de ikke.³⁴

Der er altså nogle 'way-points'³⁵ i fortællingen, som etablerer forestillede geografier, forestillinger om folk og steder og deres forbindelse, som der står kulturkampe omkring. Arbejdspladsen er ét af disse steder, skoven kunne være et andet, fagforeningen et tredje. I det følgende skal jeg forsøge at give en karakteristik af andre way-points, som de er beskrevet i artiklen »Whose Heritage?«. ³⁶ Det er karakteristisk for alle disse steder, at de forbinder en materiel kultur, en kropslig interaktion, dvs. en praksis, med erindringsarbejde af forskellig slags. Kulturmiljø etableres som narrativ praksis.

I kortlægningen af Frederiksværks kulturelle landskab ud fra et jugoslavisk per-

33. Her både egen-fortællingen og danskernes fortællinger om indvandrere. Jeg vælger i øvrigt at bruge 'jugoslaver' som betegnelse for hele den gruppe, jeg interesserer mig for, og ser helt bort fra forskelle mellem bosniere, kroater og serbere.

34. Poul, arbejderinterview, Søren Federspiel, *Arbejds mænd – i Danmarks ældste industriby. SiD Frederiksværk 1898–1998*, Frederiksværk 1998, s. 122.

35. 'Way-points' er rumlige markører at navigere efter; man kunne også betegne disse 'vejvisende kulturhistoriske enkeltelementer'.

36. Buciek, Bærenholdt & Juul.

spektiv bliver en central markør i byens industrikultur kanalerne, som er way-points for både indvandrere og gamle beboere. Omkring disse kanaler, som oprindeligt var grundlaget for industriproduktionen i 1700-tallet, udspilles en stor del af bylivet. Kanalerne er et fysisk kulturmiljø i sig selv. Ikke mindst den jugoslaviske befolkning i byen har taget disse kanaler til sig som mødesteder, fiskepladser, picnicsteder mv. – ligesom byens og oplandets sommerhusbefolkning i øvrigt. Således er f.eks. hovedkanalen centralt placeret i den serbiske forenings fiskeklub. Fiskeklubbens medlemmer mødes både langs kanalen og ved dens begyndelse ved Arresø samt ved og på fjorden. Det er et dagligdags syn at se jugoslaver stå langs kanalen og fiske.

Kanalerne som oplevelsesrum og mødesteder har en parallel i den måde, som byens gader og især byens indkøbscenter fungerer som agora, dvs. mødeplads for den jugoslaviske befolkning. Det såkaldte NordCenter, placeret for enden af byens gågade, er et centralt mødested for jugoslaverne. Fra midt på formiddagen til sent på eftermiddagen udspiller der sig et etnisk betonet hverdagsliv i indkøbscentrets overdækkede hovedstrøg. Dels mødes man her på strøgets bænke, dels sætter man sig på den lokale café, nyder en kaffe eller en øl og diskuterer højlydt stort og småt. Jugoslaviske bekendtskaber af begge køn, dog flest ældre mænd, kommer og går, nogle sætter sig, andre veksler kun et par ord på vej forbi de forskellige grupper på strøget. Her træffes aftaler, indgås handler og udveksles informationer, både om situationen i det tidligere Jugoslavien og om livet i Danmark.

Begge de nævnte steder er åbne, offentlige steder, steder, der deles med mange andre sociale grupper. Derfor indgår stederne naturligvis i mange typer erindringer og fortællinger, nogle flygtige, andre mere institutionaliserede. Kanalerne indgår i byens fortælling om sig selv. De optræder f.eks. i turistbrochurerne fra byen, mens NordCentret næppe optræder mange andre steder end i lokalvejviseren. I den sædvanlige æstetiserende kulturmiljøforståelse, som primært bæres af arkitekter, vil NordCentret sandsynligvis blive forbigået i tavshed – nogen arkitektonisk perle er det så langt fra. Begge steder indgår imidlertid som pejlemærker for en 'ny' socialgruppes hverdagsliv.

Den sidste rumororienterede markør, som jeg har valgt at tage som udtryk for koblingen mellem immigration og fortællingerne om steder, er hjemmet. For mange jugoslaviske gæstearbejdere er hjemmet det konkrete udtryk for integration:

Vi har jo vores børn og børnebørn her, og der er sket en stor ændring i folks bevidsthed. Dengang vi kom, som jeg sagde, de tænkte kun på at tjene penge, bo i et lille værelse. I dag har folk luksus, ligesom jeg selv synes, vi har. Vi har købt hus og bil og alle de der mærkelige ting [*peger på kæmpe fjernsyn, anlæg mv.*]. Vi tænker ikke længere, at vi skal

spare op, at vi skal bygge dernede og flytte derned. Nu er livet her, det er her, vi hører til.³⁷

Hjemmet markerer medlemskab af forbrugersamfundet, forbruget i sig selv fungerer som legitimerende aktivitet i integrationen. Mange jugoslaver har, i modsætning til den pakistanske befolkningsgruppe, købt parcelhus, hvilket i sig selv betragtes som integrerende:

Jo altså, at købe hus er jo også en måde at involvere sig på, det er altså en stor udgift at have hus, og hvis du tar' og ser på jugoslaverne, så er det min far, som startede med at købe hus; de var pionerer. I dag er der utrolig mange [jugoslavere] her i Frederiksværk, som har hus, der er rigtig mange, der er i hvert fald de første 100 husstande, det er der. Folk har indset [...], tidligere var der en frygt for »vi bliver smidt ud, vi bliver smidt ud«, så da handlede det jo om at have så lidt som muligt, ikke at have mange udgifter. Sådan er det jo ikke mere, sådan tænker folk ikke mere jo.³⁸

I forbindelse med hus og hjem bruges det jugoslaviske netværk ofte til at finde billige gør-det-selv-produkter og -materialer, ligesom man naturligvis hjælper hinanden med at bygge og reparere. Målet synes at være i så høj grad som muligt at ligne det omkringliggende danske samfund, således at man så at sige 'forsvinder' i mængden. Intet synes mere velegnet til det i det nuværende danske samfund end at iklæde sig en forbrugidentitet.

Kigger man nærmere efter, kan der findes en række andre gode eksempler på, hvorledes indvandreres erindringsprojekter i et historisk perspektiv har haft en høj integrativ effekt. Det er ikke de eksempler, der oftest trækkes frem i kulturarvs- og kano-niseringsdebatten, men ikke desto mindre findes de flere steder. I foråret 2007 bragte den danske fjernsynskanal DR2 en udsendelse om »Kartoffeltyskerne på Alheden«. Omkring 1760 blev tyske familier lokket til Danmark for at opbygge kolonier på heden. De skulle opdyrke heden og samtidig inspirere danske bønder til nye metoder. Efter voldsomme anstrengelser, hvor mange opgav og rejste tilbage, fik tyskerne gang i kartoffeldyrkningen, og omkring to landsbyer, Grønhøj og Haurdal, udvikledes en kolonistilværelse, der over de følgende 200 år stille gled ind i en dansk kontekst. Oprindeligt er 'kartoffeltysker' et øgenavn, som danske bønder gav de fremmede. Det hang ved som øgenavn i mange generationer, men for efterkommere i 7. til 10. generation landet over er det at være kartoffeltysker i dag en hædersbetegnelse. Slægtsforeningen »Kartoffel-

37. Ibid. (interview 14/1 2005).

38. Ibid.

tyskerne på Alheden« har mange medlemmer, egen hjemmeside mv. På kirkegården i Frederiks er rejst en mindesten over de tyske kolonister. På stenen står mange slægtsnavne, der i dag er almindelige i Danmark, f.eks. Betzer, Bitsch, Frank, Hermann, Marquard, Wendel og Winkler. I DR2-udsendelsen fortæller nogle af disse efterkommere deres slægtshistorie.

Pointen er altså, at erindringsarbejdet har en høj integrativ effekt. Det peger på et akut behov for større fokus på indvandrerne kulturarv og en klar og eksplicit bevidsthed om, at kulturarv er et fænomen, der skal bearbejdes i pluralis. De ovenfor omtalte indvandrerhistorier samt mange lignende er ikke alment kendte fortællinger. Årsagen til det 'erindringshul', der kan konstateres, er bl.a., at en stor del af den danske nationale fortælling siden 1864 har handlet om et lille, men flittigt folks især landbrugsmæssige skabelse af landet. I den historie eller *mesterfortælling* passer fremmede bønders indsats og indflydelse ikke ind.

Styrken i det danske nationale projekt, inklusive atlasarbejderne og kulturmiljøregistreringerne har hidtil stort set udelukket indvandrerhistorier. Selve kanoniseringsprojektet er i sig selv steds- og begivenhedsmonumental og ikke gearret til (læs: ønsker ikke) at opfange mobile og flygtige erindringsprojekter, jf. også danske og svenske diskussioner om bevaring af graffitikunst i byens rum.³⁹ Det industrihistoriske landskab omkring Frederiksværks støberier, valseværker mv. – samt Holmegård Glasværker, sukkerindustrien på Lolland, teglværksindustrien omkring Egersund og Flensborg Fjord, kartoffeltyskerne på heden og den indvandrede arbejdskraft alle disse og andre steder – kan lære os noget om den danske kulturhistorie. I modsætning til nutidige, dominerende fortællinger har indvandrende befolkningsgrupper spillet en stor rolle for den samfundsmæssige udvikling, og deres forskellige erindringsarbejder har, skønt ofte overset, bidraget til deres integration i samfundet. I et videre perspektiv kaster dette et kritisk lys på aktuelle neo-nationalistiske forsøg på at fastlægge en essentiel egenkultur.

Summary

Cultural heritage: Integration, landscape, and national identities

In contrast to what today's dominant narratives say, immigrant population groups have played a major role in societal development, and their work of remembering, although

---

39. Se *Bygningskultur Danmarks debatmagasin: Historien fortsætter*, juni 2007, www.bygningskultur.dk.

often overlooked, has contributed to their integration in society. This article emphasizes the character of the concept of cultural heritage as both integrative and exclusive, with the aim of shedding critical light on current neo-nationalist attempts to establish an essentialist culture of their own. A discussion of different immigrant groups' memories is viewed in relation to the tendency of canon-fixing national political projects to render the cultural heritage of minorities invisible. The author argues for conceptualization via, on the one hand, place-bound and, on the other hand, mobile remembering.

Referencer

Litteratur

- Adriansen, Inge, *Fædrelandet, folkeminderne og modersmålet*, Museumsrådet for Sønderjyllands Amt, Sønderborg 1990
- Buciek, Keld & Hansen, Tina, »Landskabet som samfundsmæssig forestilling«, *Nordisk samhällsgeografisk tidskrift*, nr. 31, 2000, s. 57–78
- Buciek, Keld, Bærenholdt, Jørgen Ole & Juul, Kristine, »Whose Heritage? Immigration and Place Narratives in Denmark«, *Geografiska annaler* 88B (2), 2006, s. 185–197
- Buciek, Keld & Juul, Kristine, »We are here, yet we are not here – The heritage of excluded groups«, *Ashgate Research Companion to Heritage and Identity*, red. Brian Graham & Peter Howard, Ashgate, London 2008
- Carlberg, Nicolai & Christensen, Søren Møller, »Kulturmiljø – mellem forskning og politisk praksis«, *Kulturmiljø mellem forskning og politisk praksis*, red. Nicolai Carlberg & Søren Møller Christensen, Museum Tusulanum, København 2003
- Federspiel, Søren, *Arbejds mænd – i Danmarks ældste industriby. SiD Frederiksværk 1898–1998*, SiD Frederiksværk, Frederiksværk 1998
- Højrup, Thomas, *Dannelsens dialektik – Etnologiske udfordringer til det glemte folk*, Museum Tusulanum, København 2002
- Højrup, Thomas, »Fra erindring til erfaring i Danmarks kulturarv og kulturmiljø«, *Kulturmiljø mellem forskning og politisk praksis*, red. Nicolai Carlberg & Søren Møller Christensen, Museum Tusulanum, København 2003
- Larsen, Svend Erik, *Naturen er ligeglad – naturopfattelser i kulturel sammenhæng*, Munksgaard/Rosinante, København 1996
- Larsen, Svend Erik, »Landskab, hjemstavn, historie«, *Hjemstavn – Studier i det regionales betydning i kultur og kunst*, red. Karen Elberg & Jørn Guldborg, Odense Universitetsforlag, Odense 1997

- Mitchell, Don, *Cultural Geography. A Critical Introduction*, Blackwell, London 2000
- Monrad, Kasper, »København–Dresden tur/retur«, *Under samme himmel – Land og by i dansk og tysk kunst 1800–1850*, red. William Gelius & Stig Miss, Thorvaldsens Museum, København 2000
- Schama, Simon, *Landscape and Memory*, Harper, London 1995
- Warring, Anette, »Kollektiv erindring – et brugbart begreb?«, *Erindringens og glemslens politik*, red. Bernard Eric Jensen, Carsten Tage Nielsen & Torben Weinreich, Roskilde Universitetsforlag, Roskilde 1996
- Wohlfahrt, Eske, »Kulturmiljø – landskabelig realitet eller kulturel konstruktion?«, *Kulturmiljø mellem forskning og politisk praksis*, red. Nicolai Carlberg & Søren Møller Christensen, Museum Tusulanum, København 2003

Internet

- Bygningskultur Danmarks debatmagasin: Historien fortsætter*, juni 2007, www.bygningskultur.dk
- Kanon for arkitektur, »Dyrehaven, Jægersborg, København, 1846«, www.kum.dk/sw34142.asp
- Villadsen, Jeppe, »Borgerskabets grønne paradys«, www.kulturkanon.kum.dk
- Villadsen, Jeppe, »Den moderne gravplads«, www.kulturkanon.kum.dk

Sekundærlitteratur

- Buciek, Keld, »Stedets og rejsens ambivalens«, *Praksis, rum og mobilitet*, red. Kirsten Simonsen, Roskilde Universitetsforlag, Frederiksberg 2001
- Buciek, Keld & Jensen, H. L., »Kulturpolitik og erindringsarbejde«, *Planlægning i teori og praksis*, red. Anne Jensen m.fl., Roskilde Universitetsforlag, Roskilde 2007
- Fortier, Anne-Marie, *Migrant Belongings. Memory, Space, Identity*, Berg, Oxford 2000
- Graham, Brian m.fl., *A Geography of Heritage. Power, Culture and Economy*, Arnold, London 2000
- Hall, Stuart, »Whose Heritage? Un-settling 'The Heritage', Re-imagining the Post nation«, *Third Text* 49, vinter 1999–2000
- Hansen, A. M. A., »Hverdagens kulturlandskaber – om kulturmiljøbegrebet og det flertydige kulturlandskab«, *Kulturmiljø mellem forskning og politisk praksis*, red. Nicolai Carlberg & Søren Møller Christensen, Museum Tusulanum, København 2003
- Industriens folk i Frederiksværk*, Frederiksværksegnens museum, Frederiksværk 1991
- Jakobsen, Anders, *Gjethuset – en bygning med ildsjæl. Frederiksværk 1956–1996*, Fonden Gjethuset, Frederiksværk 1998
- Koefoed, S., »Mennesket i maskineriet«, *Dagbladet*, 1. juni, 2. sektion, 2005, s. 10

- Larsen, Frits, *SiD i Frederiksværk gennem 80 år, 1898–1978*, SiD, Frederiksværk 1978
- Ley, David, »The Stranger's Lifeworld: The Chinese Diaspora and Immigrant Entrepreneurs in Canada«, *Reanimating Places. A Geography of Rhythms*, red. Tom Mels, Ashgate, Aldershot 2004
- Lowenthal, David, *The Heritage Crusade and the Spoils of History*, Cambridge University Press, Cambridge 1998
- Lynge Sørensen, Gert, *Det begyndte på Kongenshus*, Nyt Nordisk Forlag, København 2003
- Löfgren, Orvar, »'Ditt kulturarv är inte mitt' – etnologiska perspektiv på landskapet som kulturmiljö och minnesmärke«, *Kulturmiljø mellem forskning og politisk praksis*, red. Nicolai Carlberg & Søren Møller Christensen, Museum Tusulanum, København 2003
- Nora, Pierre, »Between Memory and History: Les Lieux de Mémoire«, *Representations*, nr. 26, 1989, s. 7–25
- Paludan-Müller, Carsten, »Kultur: arv og miljø«, *Kulturmiljø mellem forskning og politisk praksis*, red. Nicolai Carlberg & Søren Møller Christensen, Museum Tusulanum, København 2003
- Schierup, Carl-Ulrik & Ålund, Aleksandra, *Will They Still Be Dancing? Integration and ethnic transformation among Yugoslav immigrants in Scandinavia*, Almqvist & Wiksell International, Stockholm 1986
- Senses of Place, Senses of Time*, red. G. J. Ashworth & Brian Graham, Ashgate, Aldershot 2005
- Sibley, David, *Geographies of Exclusion. Society and Difference in the West*, Routledge, London 1995
- Tolia-Kelly, Divya, »Locating processes of identification: studying the precipitates of re-memory through artefacts in the British Asian home«, *Transactions of the Institute of British Geographers*, NS 29, 2004, s. 314–29
- Whelan, Yvonne, »Mapping Meanings in the Cultural Landscape«, *Senses of Place, Senses of Time*, red. G. J. Ashworth & Brian Graham, Ashgate, Aldershot 2005
- Ålund, Aleksandra, *Book, Bread and Monument. Continuity and Change through Ethnic Memory and Beyond*, South Jutland University Press, Esbjerg 1996
- Ålund, Aleksandra, *Vitas Metamorphosis to »Immigrant Women«*, South Jutland University Press, Esbjerg 1996